

ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIKDA LISONIY SHAXS TUSHUNCHASINING NAZARIY TALQINI

Abdiyev Mavlonbek Xolmurot o‘g‘li

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti Ingliz tilini o‘qitish metodikasi va ta‘lim texnologiyalari
kafedrası o‘qituvchisi

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7121-6675>

E-mail: mavlon9792@gmail.com

+998991062197

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23558663>

Annotatsiya. Maqolada lisoniy shaxs tushunchasi antropotsentrik tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Til vositalarini bilish, borliq haqidagi tasavvurlar va kommunikativ maqsad o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritiladi. Nazariy qarashlarni qiyoslash hamda tahlil uchun tuzilgan o‘zbekcha nutq misollarini sharhlash orqali lisoniy shaxsni o‘rganish mezonlari taklif etiladi. Alohida nutqiy tanlovdan shaxsning barqaror xususiyatlari haqida xulosa chiqarish chegaralari ko‘rsatiladi. Lisoniy shaxsning tavsifi kontekst va takrorlanuvchi nutqiy amaliyotga tayanishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: antropotsentrizm, lisoniy shaxs, til bilimlari, qadriyat, kommunikativ tajriba, nutqiy tanlov, kontekst.

Аннотация. В статье понятие языковой личности рассматривается с позиций антропоцентрической лингвистики. Раскрывается связь между владением языковыми средствами, представлениями о мире и коммуникативной целью. На основе сопоставления теоретических подходов и анализа специально сконструированных примеров узбекской речи предлагаются критерии изучения языковой личности. Обозначены ограничения выводов об устойчивых свойствах личности по отдельному речевому выбору. Обоснована необходимость учитывать контекст и повторяющиеся речевые практики.

Ключевые слова: антропоцентризм, языковая личность, языковые знания, ценности, коммуникативный опыт, речевой выбор, контекст.

Abstract. This article examines linguistic personality from an anthropocentric perspective. It explores the relationship between knowledge of linguistic resources, representations of the world and communicative goals. By comparing theoretical approaches and analysing constructed examples of Uzbek speech, the article proposes criteria for studying linguistic personality. It identifies the limits of inferring stable personal characteristics from an isolated language choice. The analysis argues that descriptions of linguistic personality should be grounded in context and recurring communicative practices.

Keywords: anthropocentrism, linguistic personality, linguistic knowledge, values, communicative experience, language choice, context.

Kirish

Bir xil fikr turli odamlar nutqida turlicha ifodalanadi. Kimdir iltimosini bevosita aytadi, boshqa kishi esa suhbatdoshining vaqti yoki kayfiyatini hisobga olib, gapni ehtiyotkorlik bilan boshlaydi. Bunday farqni faqat grammatik qoidalar yordamida tushuntirish qiyin. Til vositasini tanlashga so‘zlovchining bilimi, muloqotdagi mavqeyi va oldingi tajribasi ham ta’sir qiladi. Antropotsentrik yondashuv ana shu munosabatni o‘rganishga imkon beradi.

V. fon Humboldt tilni insonning fikrlash faoliyati bilan bog‘liq holda talqin etadi. Uning yondashuvi til egasini ma’no hosil qilish jarayonining faol ishtirokchisi sifatida ko‘rishga asos beradi. Shu nuqtayi nazardan, antropotsentrik tadqiqotda til tizimi bilan undan foydalanayotgan insonning tajribasi birgalikda o‘rganiladi. Lisoniy shaxs tushunchasi bu munosabatni individual nutq darajasida izohlashga xizmat qiladi.

E. Sapir tilni ijtimoiy muhitda o‘zlashtiriladigan faoliyat sifatida tavsiflaydi. Bu qarash lisoniy shaxsning shakllanishida tarbiya, ta’lim va muloqot tajribasini hisobga olishga imkon beradi. Biroq umumiy til muhiti barcha so‘zlovchilarda bir xil nutqiy xususiyatlarni yuzaga keltirmaydi. Maqolaning asosiy muammosi shu farqni qaysi kuzatiladigan belgilar orqali aniqlash mumkinligi bilan bog‘liq.

Tadqiqotning maqsadi lisoniy shaxs tushunchasining nazariy mazmunini aniqlashtirish va uning o‘zbekcha nutqdagi namoyon bo‘lishini tahlil qilish uchun mezonlar belgilashdan iborat. Asosiy savol quyidagicha qo‘yiladi: insonning bilimlari va qadriyatlari kommunikativ vaziyatda qaysi nutqiy tanlovlar orqali ko‘rinadi? Bu savolga javob berishda individual xususiyat bilan vaziyat ta’sirini farqlashga alohida e’tibor qaratiladi.

Lisoniy shaxs tushunchasining nazariy mazmuni

Yu. N. Karaulov lisoniy shaxsni insonning matn yaratish va anglashini ta’minlaydigan qobiliyat hamda xususiyatlari bilan bog‘laydi. Uning talqinida matnning tuzilishi, unda voqelikning aks etishi va maqsadga yo‘naltirilganligi birgalikda hisobga olinadi. Bu ta’rif tadqiqotchini tayyor matndan uni yuzaga keltirgan nutqiy faoliyatga olib boradi. Matnni tahlil qilishda undagi shakl bilan birga so‘zlovchi tanlagan mazmun va murojaat yo‘nalishi ham ko‘riladi.

Karaulov modelida verbal-semantik, kognitiv va pragmatik darajalar ajratiladi. Verbal-semantik daraja til birliklarini bilish va ishlatish bilan bog‘liq. Kognitiv darajada shaxsning tushunchalari hamda borliq haqidagi tasavvurlari ko‘riladi. Pragmatik daraja esa nutqiy faoliyatning maqsadi va motivlariga daxldor. Ushbu darajalar tahlilda ajratilsa-da, real nutqda ular o‘zaro bog‘langan holda namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqolada lisoniy shaxs til vositalari orqali bilimini ifodalovchi, voqelikka munosabat bildiruvchi va muloqot sharoitiga muvofiq nutqiy tanlov qiluvchi subyekt sifatida talqin etiladi. Bu ishchi ta’rif shaxsni nutqiy faoliyatdan tashqarida baholashni ko‘zda tutmaydi. Uning vazifasi kuzatiladigan til belgilarini muayyan kommunikativ harakat bilan bog‘lashdir. Shaxsning ichki dunyosi haqida taxmin yuritish uchun esa matnning o‘zi yetarli bo‘lmasligi mumkin.

Lisoniy shaxs individual uslubdan kengroq tushunchadir. Uslub takrorlanuvchi ifoda shakllarida ko‘rinsa, lisoniy shaxs tahlili ushbu belgilar bilan bilim va kommunikativ maqsadning munosabatini ham qamrab oladi.

Bilimning nutqda namoyon bo‘lishi

L. S. Vygotskiy so‘z ma‘nosini tafakkur va nutq munosabatini o‘rganishning muhim birligi sifatida ko‘radi, ma‘noning rivojlanishini ta’kidlaydi. Mazkur qarash lisoniy shaxsning bilimini o‘zgarmas so‘zlar zaxirasi bilan tenglashtirmaslikka undaydi. Inson yangi tajribani o‘zlashtirganida tanish tushunchani ham boshqacha izohlashi mumkin. Shu sababli tahlilda atamani bilish bilan uning mazmunini tushuntira olish farqlanadi.

“Bu kitob yaxshi” umumiy bahoni, “Bu kitobda tarixiy voqealar qahramonning ichki kechinmalari orqali yoritilgan” esa muayyan belgini ifodalaydi. Ikkinchi jumla so‘zlovchining bilimini batafsilroq ko‘rsatadi. Ammo birinchi gap qisqa savolga javob bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bilimni baholashda ifodaning hajmi bilan birga nutq vazifasi ham hisobga olinadi.

Bilimni baholashda atamalarining o‘rinli ishlatilishi, tushunchalar munosabatini izohlash va tinglovchiga mos misol tanlash muhimdir. So‘zlovchi savolga javoban fikrini boshqacha tushuntira olishi bilimdan amaliy foydalanishni ko‘rsatadi. Bu mezonlar ta’lim va ilmiy muloqot materialini o‘rganishda foydalidir.

D. Hymes kommunikativ kompetensiyani tilning grammatik imkoniyatlari bilan cheklamay, uni ijtimoiy sharoitda qo‘llashni ham hisobga oladi. Uning yondashuvi asosida lisoniy shaxsning bilimini qo‘llash masalasi aniqlashadi: inson ifodaning qaysi vaziyatda maqbul ekanini ham bilishi kerak. Grammatik jihatdan to‘g‘ri gap muayyan suhbat uchun noo‘rin kelishi mumkin.

Masalan, “Gapingizni tushunmadim” deyish bilan “Fikringizni yana bir bor izohlab bersangiz” deyish o‘rtasida mazmuniy yaqinlik bor. Ikkinchi ifoda suhbatdoshga izoh berish imkonini taklif qiladi. Qaysi shakl tanlanishi muloqotdagi munosabat va vazifaga bog‘liq. Bu misolda til bilimining kommunikativ tajriba bilan tutashishi ko‘rinadi: so‘zlovchi bir mazmun uchun mavjud shakllardan vaziyatga mosini tanlaydi.

Qadriyat va baholashning lisoniy ifodasi

Qadriyatlar nutqda biror hodisani ma’qullash yoki rad etish, dalil tanlash va suhbatdoshga munosabat bildirish orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Bunda “yaxshi”, “to‘g‘ri”, “munosib” kabi baholovchi so‘zlar tahlil uchun muhimdir. Ammo baho bildiruvchi birlikni aniqlashning o‘zi yetarli emas. Nima baholanayotgani, baho qaysi mezonga tayanayotgani va kimga qaratilgani ham ochib berilishi kerak.

“U ishini tez tugatdi” hamda “U ishini puxta tugatdi” jumllarida bir harakatning turli jihatlari ajratilgan. Birinchi ifodada bajarish sur’ati, ikkinchisida sifat oldinga chiqariladi. So‘zlovchi vaziyatga qarab bu belgilarni turlicha muhim deb bilishi mumkin. Shunga qaramay, bitta jumla asosida uning doim tezlikni yoki sifatni ustun qo‘yishi haqida xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Barqaror baholash mezonini aniqlash takroriy nutq materialini talab qiladi.

O‘zbekcha muloqotda “aka”, “opa”, “ustoz” kabi murojaat birliklari yosh, kasbiy munosabat yoki yaqinlikni ifodalashi mumkin. Masalan, qarindosh bo‘lmagan kishiga “opa” deb murojaat qilish

ayrim vaziyatlarda hurmat va iliqlikni bildiradi. Boshqa sharoitda esa shu ifoda norasmiylikni kuchaytirishi mumkin. Murojaat shaklining vazifasi suhbatdoshlar munosabati bilan birga talqin qilinadi. Uni barcha holatlarda bir xil milliy qadriyatning bevosita belgisi deb olish tahlilni soddalashtirib yuboradi.

Maqol va frazeologik birliklar ham baholash uchun tayyor ifoda vositasini beradi. “Yetti o‘lchab, bir kes” maqoli maslahat sifatida ishlatilsa, shoshilmaslikka undaydi. Xato qarordan keyin aytilganida esa tanbeh tusini olishi mumkin. Shu tariqa bitta paremiologik birlikning nutqiy vazifasi o‘zgaradi. Lisoniy shaxsni tavsiflashda maqolni bilish bilan uni qachon va qanday maqsadda qo‘llash o‘rtasidagi farq hisobga olinadi.

Kommunikativ tajriba va nutqiy tanlov

M. M. Baxtin nutq janrlarini muloqot sohalarida shakllanadigan nisbatan barqaror ifoda turlari sifatida tavsiflaydi. Inson suhbat, iltimos yoki rasmiy yozishmada shunday tajribaga tayanadi. Lisoniy shaxsning imkoniyatlari uning turli janrlarga moslasha olishida ham ko‘rinadi. Bir muhitda odatiy bo‘lgan nutq shakli boshqa vaziyatda noo‘rin kelishi mumkin.

“Hujjatni bugun yuboring” va “Imkoningiz bo‘lsa, hujjatni bugun yuborsangiz” jumalari bir harakatni so‘raydi. Birinchi shaklda talab aniqroq ifodalangan. Ikkinchisida murojaat yumshatilgan va suhbatdoshning imkoniyati e‘tiborga olingan. Ularning maqbulligi vakolat, yaqinlik va muddatning zarurligiga bog‘liq. Shoshilinch ish vaziyatida bevosita shakl qulayroq bo‘lishi mumkin; yangi hamkorga murojaatda esa yumshatilgan ifoda afzal ko‘rilishi ehtimol.

P. Brown va S. Levinson xushmuomalalikni muloqotda suhbatdoshning ijtimoiy o‘zligini hisobga olish bilan bog‘laydi. Ushbu yondashuv iltimos yoki e‘tirozning nima uchun turlicha shakllanishini tushuntirishda foydalidir. Lekin har bir yumshoq ifodani samimiy hurmatning aniq belgisi deb qabul qilish mumkin emas. U rasmiy odat yoki strategik tanlov ham bo‘lishi mumkin. Lisoniy tahlilda ifodaning kuzatiladigan vazifasi bilan taxmin qilinayotgan motivi farqlanadi.

J. L. Austin nutq orqali harakat bajarilishini ko‘rsatadi. Bu yondashuv lisoniy shaxs tahlilida gapning mazmuni bilan uning kommunikativ vazifasini farqlashga yordam beradi. Masalan, “Men bunga roziman” ifodasi vaziyatga qarab fikr bildirish yoki kelishuvni tasdiqlash vazifasini bajaradi. Tahlilda avval vaziyat va til vositasi aniqlanadi, so‘ng nutqiy harakat izohlanadi. Barqaror individual xususiyat haqida xulosa qilish uchun boshqa vaziyatlardagi namunalar ham qiyoslanadi.

Xulosa

Lisoniy shaxs tushunchasi til vositasini bilish bilan undan foydalanish o‘rtasidagi munosabatni izohlashga xizmat qiladi. Nazariy tahlil bilim, qadriyat va kommunikativ tajribani o‘zaro bog‘liq jihatlar sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Ularning har biri muayyan nutqiy tanlovda turli darajada namoyon bo‘ladi. Biroq tanlovni shaxsga nisbat berishdan oldin vaziyat ta‘siri aniqlanishi lozim.

Tahlil asosida bilimni tinglovchiga mos ifodalash, baholash mezonini ko‘rsatish va ifodani vaziyatga muvofiq qayta tuzish lisoniy shaxsni o‘rganish mezonlari sifatida taklif etildi. Ular sinovdan o‘tgan diagnostik vosita emas. Bir kishining turli vaziyatlardagi nutqini qiyoslash ushbu mezonlarning amaliy imkoniyatini tekshirishga yordam beradi.

O‘zbekcha murojaat shakllari, baholovchi birliklar va maqollar lisoniy shaxsni o‘rganish uchun material beradi. Ularning talqinida madaniy umumiylik bilan individual qo‘llanish farqlanishi kerak. Bitta ifodadan shaxsning barqaror qarashlari yoki butun til jamoasi haqida yakuniy xulosa chiqarish asosli emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения // Язык и личность / отв. ред. Д. Н. Шмелев. Москва: Наука, 1989. С. 3–8.
2. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics: Selected Readings / ed. by J. B. Pride, J. Holmes. Harmondsworth: Penguin, 1972. P. 269–293.
3. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 358 p. DOI: 10.1017/CBO9780511813085.
4. Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species / transl. P. Heath; ed. M. Losonsky. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
5. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace and Company, 1921.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1934.
7. Bakhtin M. M. Speech Genres and Other Late Essays / transl. V. W. McGee; ed. C. Emerson, M. Holquist. Austin: University of Texas Press, 1986.
8. Austin J. L. How to Do Things with Words. 2nd ed. / ed. J. O. Urmson, M. Sbisà. Oxford: Clarendon Press, 1975.